

IRODALMI SZEMLE.

Az Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képben.

(Magyarország VII. kötete. Délkeleti Magyarország. Erdély és a szomszédos hegyvidékek. Budapest, 1901. magy. kir. államnyomda. 4° XVI+604 l.)

Bevégeződött egy szép kötetben a nagy irodalmi vállalat, épen a mi hegyes-völgyes országrészünkkel. Örömmel láthatjuk benne Erdély és a szomszédos hegyvidék jól sikerült képét, a melyet az utóbbi időben a szegényes magyar földrajz-irodalom — sajnos — igen-igen elhanyagolt. Nincsenek is földrajzi íróink, a kik Erdélyvel vagy bár valamelyik nagyobb részével érdeme szerint foglalkoznának, s tán ha lennének, homlokukra sütnék a transzylvanizmust. Hanem egyelőre nincs kinek. Nem érheti ez a „vád“ az Osztrák-Magyar Monarchia utolsó kötetének íróit sem, mert a szépen megrajzolt kép, a melyet adnak, minden tekintetben és méltóan beillik Magyarország keretébe. Ide illeszti be a délkeleti felföldet *Károlyi Árpád* szép áttekintő tanulmánya történelmileg is, midőn ennek az országrésznek szerepét „Magyarország történetében“ tárgyalja.

A kötetnek azonban nem ez az első cikke, hanem *Ballagi Aladár*, *Lóczy Lajos* és *Márki Sándor* közös bevezető földrajzi leírása Erdélyről és a szomszédos hegyvidékekről, a melyet a szövegben nyomon kísér a felölelt terület legtypikusabb tájainak tizenhét képe. Ezekkel együtt mintegy 300 fametszetet találunk a kötetben; de még többet is szívesen látnánk. Így Erdély szerepét épen nem illusztrálja kellően az a kevés — bár jellemző — történeti nevezetességű tárgy, a melyeket egy csoportban *Károlyi* cikkénél látunk. S még az építészeti emlékek jeles írója is megfeledezett a templomok belső díszítésénél a freskókról s hallgat a mennyezetfestményekről. Pedig az utóbbiaknak Magyarországon épen itt maradtak a legszámtottevőbb emlékei. Ezeknek legalább egy-két képét sajnálattal nélkülözzük.

A kötet a rég megállapodott rendszerben készült. A történelmi visszapillantások közül az óskori, római és népvándorlaskori emlékeket *Téglás Gábor* tárgyalja.

„Nincsenek bizonyítékok arra, hogy délkeleti Magyarországon már a dilluvialis ember tanyázott volna“ s a kő- és bronz-kort, mint

egyebütt, úgy itt sem lehet szorosán elválasztani. De bizonyos, hogy az aranyat a lakosság már művelődése kezdő fokán használta s nagyon valószínű, hogy a délkeleti felföld különböző vidékein talált, de egymáshoz nagy mértékben hasonló dudoros kőbuzogányok rendszeres termelésből származtak. A kezdetleges művelődésű lakosság kereskedett. Ezen az úton terjedhettek el az Olt mellől, Hévíz közeléből messzi földre a szivacsos bazalt őrlőkövek, így jut ki utóbb keletre Dácia arany-ezüst ötvözete az elektron s így kerülnek be keletről a különféle symbolumok és bálványok. Ennek az első művelődésnek az aranyvidék lehetett a központja. Aranyban való bővölködéséről említi Herodotos is a Kr. e. V. században ennek az országrésznek első névszerint ismert népét, az agathyrusokat, a kik egyszersmind jól értettek a vastermeléshez. De a bronz-kornak is szép emlékei maradtak, s a bronz egyik alkatrészét — az ónt — erre szállíthatták a föníciaiak a mai Angliából. A Kr. e. VII. századtól kezdve pedig feltűnnek itt-ott a skytba régiségek. Azonban a Kr. e. IV. századdal a Balkán felől északra törő művelődési és ethnologiai áramlat jut uralomra. „Az agathyrusok vagy elvegyülnek a jövevényekkel, vagy kiszorulnak“ s megalakul a dák uralom, a mely aztán Deceballal Kr. u. 106–107-ben bukik el. Dácia most római gyarmattá lesz, s csakhamar megtelepülnek benne a mindenfelől toborzott gyarmatosok, majd egy félszázad múlva kiépül védelmi rendszere. De a római uralmat — bármilyen jól szervezték — megdöntötte a népvándorlás. Kr. u. 260-ban vizigótok árasztották el Dáciát, 330-tól 80 évig a hunnok voltak az urak benne, majd a gepidák és más fényűző, aranyszerető germán törzsek tartózkodtak itt az avar birodalom megalakulásáig (568.). Ezekről maradtak fenn a szilágy-somlyói és apahidai kincsletek, ellenben az avaroknak semmi biztos kulturnyoma sem mutatható ki.

A magyarság első századaiból sem maradt reánk szinte semmi emlék az egész délkeleti felföldről.

Az építészet jóval a királyság kialakulása után kezd lassan fejlődni; de mindvégig hiányoztak számára a következetes fejlődés, a nagyobb föllendülés nélkülözhetlen föltételei, úgy, hogy az egymás után következő román, csúcsíves, a renaissance és a barokk izlés emlékei között alig van kiváló, „sőt azok átlaga az anyaországbeliek mértékét sem üti meg, akár művészeti érték, akár építéstechnikai tekintetben“. Mégis itt maradt fenn a magyar szent korona területének egyedüli román művészeti székesegyháza, a gyulafehérvári.

Ezekkel az emlékekkel Pasteiner Gyula igen becses, s főleg a rendszerezés tekintetében nagy hiányt pótló tanulmánya foglalkozik.

Római művészeti épületeink mind templomok. Kevés van. A gyulafehérvári székesegyházon kívül nevezetes Szebenmegyében a *kisdísznódi* templom, árkádos homlokzatával és Besztercze-Naszódban a nem rég helyreállított *harinai*, mely a lébényi templomhoz hasonló, bár

részleteiben kevésbé díszes. Nagyjában társa ennek Szilágymegyében az *ákosi*. Mind ezek háromhajós épületek, míg ugyancsak Szilágyban az egyszerűbb *somlyó újlaki* templom egyhajós. Ilyenek a Székelyföld jelentéktelen román izlésű templomai is, a melyek közül Pasteiner a *maros-szt.-királyi*, a *nyomáti*, *vajai* és *harczói* templomokat említi meg. Mind az egykori Maros-székben vannak s tulajdonképen csak kápolna számba vehetők.

Erdély politikai szervezetéből s birtokviszonyaiból következett, hogy építészetileg is nevezetes földművelő és birtokos szerzetesi telep csak kettő keletkezett, a *kolozsmonostori* benezés és a *kercezi* cisterci apátság. Ezek is még a reformáció előtt megszűntek. Az előbbinek első épülete román stílusú volt, a kercezi átmeneti. Az utóbbi stílusnak legnevezetesebb emléke a *brassai Szt. Bertalan* templom.

Világi építészetünk csak a tatárjárás után kap lábra. Természet-szerűleg védelmi építkezés, s a mennyiben stílusáról beszélhetünk: a csúcsíveshez sorozhatjuk. De itt is kevés a kiváló emlék. Igazában csak a török beütések után épült *Vajda-Hunyad* vára az. A tekintélyesebbek közül a szép *Töröcsvár*, s Erdély egyedüli nagyobb vízi vára, a nagy mértékben átalakított *Fogaras*, a rom *Toroczko-Szt.-György*, *Kolczvár* és *Déva* s az elpusztult *Görgény* keletkezésük idejére mind megelőzték V.-Hunyadot, de megközelítőleg sem olyan művészesek. Érdekes azonban, hogy az összes erdélyi várak közül egy sincs, a melyik a német lovagvárakkal elrendezés tekintetében egészen egyezne. Még inkább elmondható ez az úgynevezett *parasztvárakról*, a melyeket a falusi lakosság gondozott. Ilyen csak kettő van, a szászok földjén: *Rozsnyó* és *Szász-Kéz*.

Szász földön honosul meg először a török beütések következtében a védelmi építkezés új faja: az erősített templom is. A hol a becsapások idejétől kezdve a szászok új templomot építenek, az egyszermind erősségük lesz. Más helyt a régi templom köré bástyákat, falat emelnek. Így jön létre az erősített templom két faja, — Pasteiner megkülönböztetése szerint — a *templom-erőd* és a *templom-kastély*. Az előbbinél magát az egyházi épületet használják fel védelmi czélokra. Külsője egészen ennek megfelelően épül, de belseje megtartja a templom jelleget. Ellenben a templom-kastélynál az erődítés a templom-épületre nem terjed ki, de nagyobb méretű. Az első csoportból Nagy-Küküllőmegyében vannak a legjellemzőbbek. Képben is látjuk a *szász-kézdi*, *muzsnai* és *alsó-bajomi* templom-erődöket, a templomkastélyok közül pedig a *szász-hermányit* és *berethalmit*. Az erődítés ezen két módja közül az utóbbi átmege a Székelyföldre is, de nem terjed általánosan el, s azokból a melyeket Pasteiner megemlít, csupán az *ilyefalvi* templomkastély jelentékenyebb. A már rombadólt *homoród-szent-mártoni* pedig inkább annyiban nevezetes, hogy ennél adatokkal igazolhatjuk Pasteinernek csak az építészet logikájából vont azt a

következtetését, hogy a templomkastélyok erősítései nem egykorúak a templommal. Itt az erősítés az átmeneti stílus templom köré csak a XVII. század elején, Bethlen Gábor alatt, épült.¹

Egyházi építészettünk jelentékeny emlékei leginkább a százszoknál s a városokban találhatók és nagyobbára a XIV. és XV. századból erednek. Ez a két század Erdélyben a csúcsíves építészet kora. Ez alatt — túlnyomóan Zsigmond király uralkodása idején — épülnek a százsz városok plébánia-templomai, a melyeknek közös vonásuk, hogy első sorban felépítésükre törekedtek, s így külsejük rendesen díszesebb a belsejüknél. Ilyen Magyarország legnagyobb és legkeletibb fekvésű csúcsíves egyházi épülete, a *brassai fekete templom*.

Szobrászati dísz tekintetében a *szász-sebesi* ág. evang. templom tűnik ki, s kiválóbbak még a *kolozsvári Szt.-Mihály templom* és a *nagyszebeni* ág. ev. egyház. A *segesvári*, *medgyesi* és a szintén százszok által épített *n. enyedi* templomok kevésbé díszesek és ugyanezt mondhatjuk a *beszterczei* ág. ev. templomról, a melynek egész ormós homlokzata német renaissance. A magyarság csúcsíves egyházi épületei még kisebb számúak és szegényesebbek, mint a százszokéi. Közülök *Deés*-nek egy, s *Tordá*-nak két templomát emelhetjük ki. Az utóbbiak keletkezését azonban Pasteiner tévesen teszi a XIV. századra, mert mind a kettő — s a tordai kath nagy templom datumszerűleg is igazolhatóan — a XV. században épült. Ezekkel egykorú a kolduló szerzetek két legnagyobb erdélyi temploma, *Kolozsvárt* a *Farkas-utczai* s *Marosvásárhelyt* a várbeli. Jelenleg mind a kettő a reformátusoké s mind a kettő sok átalakuláson ment át. A marosvásárhelyi közülök a régebbi. Ennél Pasteiner újra téved, midőn azt írja, hogy a körülette épült vár középkori eredetű s 1602-ben csak újjá építették. Tévedését vagy az okozta, hogy Orbán Balázs feltevését a vár három bástyájáról általánosította, vagy ha maga is látta a várat, akkor tán a délnyugati szegletbástya csúcsíves művészetű gyámkövei vezethették tévútra. Ezeket azonban csak 1620-ban építették be oda a szomszédos maros szt.-királyi Pálos-kolostor romjaiból.

Az oláhok régi templomai nagyobbára faépületek és két fő csoportra oszthatók. Kár, hogy néhány jellemzőt nem látunk belőlük a kötet képei közt, mert a közölt *berzenczei* (Szolnok-Doboka m.) csak egyik típust képviseli. „Azonban kivételként van néhány téglából épült régebbi templomuk is. Ezek a bizanziból fejlődött moldvai építészet képviselői“. Ilyenek Hunyad megyében a *vajda-hunyadi*, a *guraszádai* és *demsusi*, s Fogarasmegyében a *fogarasi* és a *felső szombatfalvi* kolostortemplom. Pasteiner felosztásához végül odavehetnők még azokat, a melyeket nem a mostani birtokosaik építettek, hanem a lakosság változásával jutottak hozzá. Ilyen a *feleki* és a *kozmatelki*, Kolozsmegyében. Eredetileg mind a kettőt százszok építhették.

¹ Székely Okltr. VI. 135—138.

A csúcsíves építészetet követő renaissance nem vert nálunk mélyebb gyökeret. Nem voltak hozzá elég kedvező művelődési viszonyaink. Egyházi téren mindössze három jelentékenyebb emléket találjuk ennek a stílusnak, — ott is csak építészeti részletekben. A világi téren inkább a városokban érvényesült egy-egy csinosabb polgárháznál. Pasteiner csupán egy besztercei házat hoz fel például rá; pedig Kolozsvárt is voltak és vannak szép renaissance részletek, s van renaissance ház is. A falukon ugyanekkor az udvarházak s később a kastélyok jönnek divatba. Azonban az utóbbiakhoz tévesen sorolja oda Pasteiner *Vécset*, mert az már a fejedelemséget jóval megelőző időkben várként szerepelt.

A barokk stílus emlékei csak a nemzeti fejedelemség bukása után keletkeztek. Néhány gyenge templom, egy-két kastély, s a városokban több barokk ház képviseli ezt az építő stílt. Az utóbbiak között legkiválóbbnak a kolozsvári Bánffy-házat mondhatjuk.

Az építészeti emlékek után *Károlyi* Árpád már említett tanulmánya jön s utána *Szűdeczky* Lajos dr. ismerteti a régi Erdély alkotmányos szervezetét. Külön tárgyalja a fejedelemség korát és a guberniális korszakot. Erre következik a megyék leírásai, különböző szerzőktől. Mindenütt a munka előnyére válik ki, hogy hol találtak az írók feldolgozott anyagot, de ott is szép ismertetéseket kapunk, a hol maguk végezték az anyag összehordását. Kolozsvár város, Szilágy-, Alsó-Fehér-, Hunyad-, Szolnok-Doboka- és a szász vármegyék mégis a legjobbak. De Szolnok-Dobokában kissé túlzott a lakosság statisztikája, a mi annál kevésbé czélszerű, mert nem a legutolsó népszámlálás eredményét tünteti fel, s ennyiben már is elavult. Körülbelül elmondhatjuk ezt még a szomszéd Beszterce-Naszódmegyére, ellenben Kis-Küküllőnél, Udvarhelynél alig kapunk egy-két támpontot ebben a tekintetben. A székely megyék leírásában mindegyre fel-fel bukkan Orbán Balázs nagy művének emléke, mintegy jelezve, hogy milyen jó volna, ha Erdély többi részének is lenne hasonló leírása. Kis-Küküllőben csak sajtóhiba lehet, három jobb- és balparti falu összeeserélése (489. l.) de ugyanitt határozottan hiányul említhetjük, hogy a *gogánváraljai* ref. templom Mátyás-kori menyezetfestményeiből bár egy-két részletet nem láthatunk képbén. Ugyane megyében az *ádamosi* unitárius templom 1526-ból származó renaissance menyezetfestése meg sincs említve. Ádamosnál találunk azonban egy érdekes helyi hagyományt, mely e községben és Szőkefalván ¹ a Werbőczy szülőházát keresi. Ennek a magyarázata bizonyára az lehet, hogy Homoród-szt.-páli Nagy Ferencz 1699-ben Werbőczy hármaskönyvének Kolozsvárt kiadott compendiumát a Szőkefalván lakó Sárossy János ítélőmesternek ajánlva, s őt magasztalva, úgy emlékezik meg Szőkefalváról, mint Werbőczy (Sárossy) lakóhelyéről. Az

¹ Nem Sövényfalván. Legalább erre a községre a hagyományt soha nem hallottam; míg Szőkefalvára vonatkozólag már Kőváry megemlíti ezelőtt fél-századdal Erdély Régiségeiben.

elterjedt könyv e képes kifejezésének meg nem értése lehetett a jámbor hagyomány alapja.

Az egész műben bizonyos óvatossággal emlegetik a kurucz-mozgalmakat s 1848—49-iki szabadságharcunkat, bár el kell ismernünk, hogy elég sűrűn van szó mind a kettőről. Mind a többi magyarországi kötetnél, úgy ennél is van sablonosság a vármegyék ismertetésében, de azért az sehol sem esik az élvezhetőség rovására, mert a tartalom változatossága s az íróknak csak elismeréssel említhető szép feldolgozása ellensúlyozza a formai egyöntetűség csekély hátrányát.

Ismételten örömről fejezhetjük ki, hogy a nagy munka Erdélyvel ilyen szépen végződött be.

Kelemen Lajos.

A forradalom.

Irta: *Hugó Viktor*, fordította: *Kún István gróf*. Kolozsvár, Ellenzék könyvnyomdája. 1901.

Karácsonykor jelent meg ez a könyv, érdemes fordítója nem nyomatta rá az 1902-től, nem hódolt a divatnak. Nem is igen került a könyvesboltok kirakatai közé; elkelt, mint a jó bor, még az átderítés alatt.

Hugót fordítani érdemes, de fáradságos munka. Tömör mélységeit visszaadni, magas szárnyalásainak röptét követve, kifejezni azt az erőt, satirikus gúnyt, fokozódó hatásokat — csaknem lehetetlen. Különösen éppen a *Forradalom*-nál, a hol azok a gyakori ismétlések miatt még több erőt kívánnak a fordítótól. Egyik oka lehet ez annak, hogy fordítóink nem próbálkoztak vele, mert az, hogyalkotásra nézve a Századok Legendája és Hugó más epikai munkái felül állanak a *Forradalom* című művén, nem lenne elég argumentumnak. Így szertelenségében, kevés történetével is a *Forradalom* hatalmas munka. Egy háborgó tengernek tajtékzó hullámai, csapkodva az ég villámainál, egy dühörgő vulkán kitörése, ontva az emésztő tüzet. A vihar fősége mellett, ott van a tenger mélységének szörnyeivel, a tajtékos hullámok taraján odatapadva — az iszap, a tűzokádó fénytüze mellett a láva. A szörnyetegek, három francia király s a láva, az iszap, gaztetteiknek szennyéből van kavarva. A *Forradalom* egy nagy ember mérhetetlen fájdalomának tomboló nemes haragja, hazája zsarnokai ellen, a köztársasági eszmék bajnokának kifakadása a királyság ellen és az epikus költőkirály indulatainak szertelensége, metsző gunyja. A mennyire a helyszűke megengedi, versstrófák bemutatásával hiszem a fordítást kritikailag méltatni s a *Forradalom* tartalmát röviden ismertetni. A fejezetek címei: *Szobrok*, *Cariatidák* és a *Megérkezés*. Az elsőben sötét éj nehezedik Párisra. A fordításban a leíró rész így van visszaadva:

A homályban a bronz-lovas talpon állott,
Körülte a város nyugalomra szállott.
A sötétben mintha minden egyes tornya
Házakból gyűlt nyájak egy-egy öre volna.